

დარეჯან თვალთვაძე
Darejan Tvaltvadze

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი
Faculty of Humanities

„თავები“ ოთხთავის ქართულ ხელნაწერებში¹
The “Kephalaia” in the Georgian Manuscripts of the Four
Gospels

საკვანძო სიტყვები: ძველი ქართული ხელნაწერები, ოთხთავი, პარატექსტები, თავები, სასწაულნი, ოთხთავის ქართული ხელნაწერები.

Keywords: Old Georgian manuscripts, Four Gospels, Paratexts, Kephalaia, Miracles, Georgian Manuscripts of the Four Gospels.

¹ ნაკითხულია მოხსენებად აკად. აკაკი შანიძის დაბადებიდან 135-ე წლისთავიდან მი-
ძღვნილ სამეცნიერო სესიაზე ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწი-
ფო უნივერსიტეტში (26.02.2022).

The study of the Old Georgian translation of the Four Gospels and the manuscripts containing it has a long history and, of course, the major object of research is the text of the Gospel itself, which is rarely presented in manuscripts in its "pure form" (Genette, 1997, p.5). It is accompanied by the so-called "accompanying texts" and various tools used for the segmentation of the text and the visualization of information that form a fairly well-established system of paratexts. The codices of the Four Gospels are distinguished not only by the text, but also by the paratexts. The Greek manuscripts of the Gospel are well studied in this respect and it is noted that a system of paratexts varies according to a type of a text and a family of manuscripts (Metzger, 1977. Parker, 2008). It is noteworthy that until recently the Georgian manuscripts of the Four Gospels have not been an object of a special research in this respect. The first task of our scientists was to study the text of the Gospel, for which the so-called "external material of the text" was considered less interesting. The publisher of the Athonite redactions of the Georgian Four Gospels I. Imnaishvili wrote: *"We do not say anything about the external materials of the text, which precede and follow the Four Gospels. They have no direct connection to the text of the Gospel"* (1979, p. 56). In fact, as it turns out, the history of the text and its paratexts are closely related (Tvaltvadze, 2021, pp. 59-63. Sarjveladze, 2021, pp.169-174).

One of such paratexts is Κεφάλαια - the list of the thematic passages and chapters within each Gospel. Some of the sections obtained as a result of such division of the text are relatively long, while some are very short. Each chapter is named after a main story depicted in an episode and has a serial number in the list. The Kephalaia usually precedes the text of the Gospel. Numbers of chapters, sometimes even their titles (τίτλοι) are indicated in an appropriate place in a text, usually on a page of a manuscript from which it begins. This makes it easier for a reader to find a particular episode (Metzger 1981, pp.40-41. Hong, 1997, pp. 401-410).

It is not known when a paratext appeared in manuscripts of the Gospel. However, it is known that it was not presented in early Greek manuscripts, for example, in Codex Vaticanus, whose text was divided into chapters. The paratext was first found in Codex Alexandrinus. Accordingly, it is supposed that "κεφάλαια και τίτλοι" has been presented in the Greek manuscripts of the Four Gospels since the 5th century (Goswell, 2009, pp.134-174; Smith, 2014, pp.102-181). It should be noted that the division of the text of the Gospel into chapters is not the same everywhere and the titles of the chapters are also different (Edwards, 2010, pp. 413-426).

The Georgian equivalents of "Κεφάλαια" are „თავები“ ("chapters") or „თავნი საკითხავთანი“ ("chapters of reading") that mean a list of titles (τίτλοι) selected for each chapter within each Gospel, which informs us about the content of the particular Gospel. This list of titles is also called "ზანდუკი" (table of contents) in the Georgian literary tradition („ესე ზანდუკი არს მარკოზის საბარებოსაჲ"/"This is the table of contents of the Gospel of Mark"). The paratext is presented in most of the Georgian

manuscripts of the Four Gospels. However, its direct connection with the history of the text of the Georgian translation of the Four Gospels is not clear. The purpose of our study is to determine whether the manuscripts containing redactionally different texts of the Gospels differ according to the "chapters" and how the history of this paratext relates to the change of the structure of the Four Gospels and to the stages of editing the text of the Gospel.

To answer these questions, we have studied more than 30 Georgian manuscripts of the Four Gospels, which contain the texts created at different stages of the editing process of the old Georgian translation of the Gospel. As expected, the manuscripts (according to the paratexts presented in them) present different pictures. In particular, the manuscripts of the Gospel are divided into two groups: a) the codices in which "chapters" are not presented and b) the codices in which "chapters" are presented. However, we do not always have the same situation in the second group of manuscripts: the lists containing redactionally different text also contain different versions for this paratext.

The oldest manuscripts of the Gospel, which had been created mainly before the end of the 10th century (pre-Athonite period) and contain the Proto-Vulgate (Opiza /Jruch-Parkahli) text, do not contain "chapters". "Chapters" are not presented in the Khanmeti Palimpsest manuscripts of the Gospel, in Adishi (897), Opiza (913), Jruchi (936) and Parkahli (973) Four Gospels as well as in the codices consisting of the text of this redaction (Sin.Geo.O.15; Sin.Geo.O.30-38; K-137; K-363...). However, it should be noted that in one part of the manuscripts of the Proto-Vulgate redaction the beginnings of the chapters are marked differently (mainly the red ink, cross and asterisk are used for rubrication).

The list of the thematic episodes of the Gospel first appeared in the manuscripts of the 10th-11th centuries (Outtier,1992, pp. 117-124), particularly, in the group of manuscripts that contains the text of the so-called "reworked Proto-Vulgate " (e. g. MS: Sin. Geo.O.16; S-962; Vienna Georg.1; Tskarostavi codex, Urbnisi codex, Tbeti codex, Mestia codex). However, in some of them there are the "miracles" (The list of miracles performed by Jesus, extracted from the text of the Gospel and sequentially arranged), not "chapters". Their location is not strictly defined. They mainly precede each Gospel, although in some manuscripts they follow it. In some cases, the "miracles" of all Four Gospels are presented together (for example, in the Tskarostavi, Tbeti and Mestia codices).

Some of the manuscripts of the pre-Athonite period (e.g., Sin.Geo.O.16; S-962) have the paratext entitled "Miracles", but in reality, "it is the list of chapters. Part of them (e.g., Urbnisi codex; Vienna Georg.1) have both ("chapters" and "miracles). It is noteworthy that the titles of the chapters in this group of manuscripts are often quite extensive and in fact, convey a brief content of the episode. Usually, the serial number of the chapters is also indicated in the text. It is either framed or separated by dots for being distinguished from other marginal notes (Ammonian Sections, Eusebian Canons numbers). Sometimes the number of the chapter is indicted even when the manuscript

does not present a table of contents of the chapters (e.g., in the Palestinian codex (H-1741).

Unlike the manuscripts of the pre-Athonite period, the vast majority of the codices created in the Athonite period (from the second half of the 11th century) are accompanied only by "Kephalaia" (we do not have "miracles"). The location of the paratext is strictly defined and the titles are shorter than in the manuscripts of the previous period. The text of the Gospels also strictly adheres to the rule of indicating a number of a chapter on margins. The titles of chapters are rarely completely indicated on the upper and lower margins (for example, in Vani Gospels, A-1335).

In the codices of the Athonite period, several manuscripts were identified which, in general, form the particular transitional stage in the process of forming the system of paratexts (in terms of "chapters"). These manuscripts (the Four Gospels of Alaverdi, Kurashi, Ienashi and the original text of the Gospel of Oshki) contain the intermediate review of the redaction (Giorgiseuli I) of George the Athonite. It turns out that along with the text of the Gospel, the paratexts undergo changes during the editing process. The good example of this is the Gospel of Oshki (Ivir.georg.62), the two-layered manuscript, whose lower layer is corrected according to the George the Athonite's redaction that was recognized by the church as the Vulgate. The editor, who corrected the text according to the Vulgate, worked hard to correct the text of the titles presented in the table of chapters, scratched the old text and copied the new one, the so-called "Vulgate titles", which accompanied the text (Athonite Vulgate) created after the final editing of the text of the Gospel.

The names of the chapters that were originally presented in the table of contents of this Oshki manuscript (Ivir. Georg. 62) differ from the titles included in the lists of the so-called "reworked Proto-Vulgate". However, they are identical to the "chapters" of Alaverdi, Ienashi and Kurashi Gospels, but it is noteworthy that sometimes they are different from the Alaverdi and kurashi gospels and coincides only with the reading of the Ienashi codex. If we consider the list of chapters of the Proto-Vulgate manuscripts as variant A, variant B should be presented in the Four Gospels of Ienashi and in the lower layer of the Gospel of Oshki codex. Accordingly, the chapters of Alaverdi and as well as Kurashi codex may be regarded as variant C, while to variant D belongs "Kephalaia", which is presented in the manuscripts containing the Athonite Vulgate. It is shorter and more laconic than others.

The place of the list of chapters is strictly defined in the structure of the codices of the Vulgate manuscripts. It necessarily precedes the Gospel, in whose text a number of an appropriate chapter is indicated on an appropriate place. In this regard, the lists of Athonite Vulgate redaction (Sin.Geo.O.19, Sin.Geo.O.81, Kaliposi,Vani, Echmiadzini, Gelati, Black Mountain, Jruchi II, Vatican and Paris codices, as well as the vast majority of the manuscripts presented in the Jerusalem and Athonite collections of the Georgian manuscripts (Jer.Geo.49, 93, 103, 122, 160; Ivir.Georg.15, 53, 62, 67, 75, 91) are structurally and visually similar to the Greek manuscripts of that period.

Although no detailed study has been conducted to determine the relation of the "chapters" of the Georgian manuscripts to the Greek redactions, we think that we can answer the questions posed above and conclude that in respect to the chapters, the manuscripts of the Four Gospels of the pre-Athonite and Athonite periods are not homogeneous. The codices containing redactionally different texts of the Gospels also differ according to this paratext. It turned out that the long process of editing the Georgian translation of the Four Gospels, which comprised several stages and mainly involved "making the text like Greek", was directly related to the change of the "chapters" as well as other elements of the paratexts. All of these ultimately served to perfect the structure of the Four Gospels and "make them like Greek".

სახარება-ოთხთავის ძველი ქართული თარგმანისა და მისი შემცველი ხელნაწერების შესწავლას დიდი ხნის ისტორია აქვს და, რა თქმა უნდა, კვლევის უმთავრესი ობიექტი თავად სახარების ტექსტია, ეს ტექსტი კი ხელნაწერებში „სუფთა სახით“ იშვიათად არის წარმოდგენილი (Genette, 1997, გვ. 5). მასზე დართულია ე.წ. „თანმხლები ტექსტები“ და ტექსტის დაყოფისა და ინფორმაციის ვიზუალიზაციისთვის გამოყენებული სხვადასხვა გრაფიკული ნიშნები, რომლებიც პარატექსტების საკმაოდ მყარად ჩამოყალიბებულ სისტემას ქმნიან. ოთხთავის კოდექსებს ერთმანეთისაგან არა მხოლოდ ტექსტი, არამედ პარატექსტებიც განასხვავებს. ამ მხრივ საკმაოდ კარგად არის შესწავლილი სახარების ბერძნული ხელნაწერები და შენიშნულია, რომ პარატექსტების სისტემა სხვადასხვანაირია ტექსტის ტიპებისა და ხელნაწერთა ოჯახების მიხედვით (Metzger, 1977. Parker, 2008), სახარება-ოთხთავის ქართული ხელნაწერები კი ამ კუთხით საგანგებო კვლევის ობიექტი უკანასკნელ ხანებამდე არ გამხდარა. ჩვენი მეცნიერების უპირველესი რიგის ამოცანას წარმოადგენდა თვითონ სახარების ტექსტის შესწავლა, რისთვისაც ე.წ. „ტექსტის გარე მასალა“ ნაკლებად საინტერესოდ მიიჩნეოდა. ამის შესახებ ქართული ოთხთავის ათონური რედაქციების გამომცემელი ი. იმნაიშვილი წერს: „ტექსტის გარე მასალაზე, რაც ოთხთავს თავში უძღვის და ბოლოს მოსდევს, აქ არაფერს ვიტყვით, მათ სახარების ტექსტთან უშუალო კავშირი არა აქვთ“ (1979, გვ.56). სინამდვილეში კი, როგორც ირკვევა, ტექსტისა და მისი პარატექსტების ისტორია ერთმანეთთან მჭიდროდაა დაკავშირებული (თვალთვაძე, 2021, გვ. 59-63; Sarjeladze, 2021, გვ.169-174.)

ერთ-ერთი ასეთი პარატექსტია „თავები“ (Κεφάλαια) – თითოეული სახარების ფარგლებში თემატური ნიშნით გამოყოფილი ეპიზოდების სათაურების ჩამონათვალი. ტექსტის ამგვარი დაყოფის შედეგად მიღებული მონაკვეთების, თავების, ერთი ნაწილი შედარებით ვრცელია, ნაწილი – ძალიან მოკლე.² თი-

² შევნიშნავთ, რომ სახარებათა ტექსტის თავებად დაყოფა არ ემთხვევა დღეს მიღებულს. მაგალითად, მათეს სახარებაში, რომელშიც ახალი დაყოფით 28 თავი გვაქვს, ძველ ხელნაწერებში 68 ან 76 თავია გამოყოფილი. ბერძნულ ხელნაწერებში განსხვავებულია არა მარტო თავების რაოდენობა, არამედ თავების ტექსტის მოცულობაც

თოეული თავი სახელდებულია ეპიზოდში გადმოცემული ძირითადი ამბის მიხედვით და თავების სიაში (Κεφάλαια) მინიჭებული აქვს რიგითი ნომერი. სათაურების ჩამონათვალის ადგილი ხელნაწერებში, ჩვეულებრივ, სახარების ტექსტის წინაა. თავების ნომრები, ზოგჯერ კი მათი სათაურებიც (τίτλοι) შესაბამის ადგილზე ტექსტშიც არის მითითებული, როგორც წესი, ხელნაწერის იმ გვერდზე, საიდანაც ის იწყება, რაც მკითხველს კონკრეტული ეპიზოდის პოვნას უიოლებს (Metzger, 1981, გვ. 40-41. Hong, 1997, გვ. 401-410).

როდიდან ჩნდება ეს პარატექსტი სახარების ხელნაწერებში, უცნობია, მაგრამ ცნობილია, რომ ის არ დასტურდება ადრეულ ბერძნულ ხელნაწერებში, მაგალითად, Κεφάλαια არ გვაქვს ვატიკანის კოდექსში, თუმცა, ამ ხელნაწერში ტექსტი თავებად უკვე დაყოფილია. თავების ჩამონათვალი პირველად გვხვდება ალექსანდრიის კოდექსში. ვარაუდობენ, რომ „κεφάλαια και τίτλοι“ V საუკუნიდან იმკვიდრებს ადგილს ოთხთავის ბერძნულ ხელნაწერებში (Goswell, 2009, გვ. 134-174. Smith, 2014, გვ. 102-181). აღსანიშნავია, რომ სახარების ტექსტის თავებად დაყოფა ყველგან ერთნაირი არ არის; განსხვავებულია თავების სახელწოდებანიც (Edwards, 2010, გვ. 413-426).

„Κεφάλαια“-ს ქართული შესატყვისია „თავები“, ან „თავნი საკითხავთანი“, რომელიც გულისხმობს თითოეული სახარების ფარგლებში გამოყოფილი თავებისათვის შერჩეული სათაურების თანმიმდევრობით ჩამოწერილ სიას (სარჩევს), რომელიც კონკრეტული სახარების შინაარსს გვაცნობს. სათაურების ამ ჩამონათვალს ქართულ სამნიგნობრო ტრადიციაში „ზანდუკსაც“ უწოდებენ („ესე ზანდუკი არს მარკოზის სახარებისა“). აღნიშნული პარატექსტი წარმოდგენილია ოთხთავის ქართულ ხელნაწერთა დიდ ნაწილში, მაგრამ გამოკვეთილი არ არის მისი უშუალო კავშირი ოთხთავის ქართული თარგმანის ტექსტის ისტორიასთან. ჩვენი კვლევის მიზანს სწორედ ამის გარკვევა წარმოადგენს: განსხვავდებიან თუ არა სახარების რედაქციულად განსხვავებული ტექსტის შემცველი ხელნაწერები „თავების“ მიხედვითაც და რამდენად უკავშირდება ამ პარატექსტის ისტორია თავად სახარების ტექსტის რედაქტირების ეტაპებს და ოთხთავის, როგორც კრებულის, სტრუქტურის ცვლილებას.

ამ კითხვებზე პასუხის გასაცემად ჩვენ მიერ შესწავლილ იქნა ოთხთავის 30-ზე მეტი ქართული ხელნაწერი³, რომლებიც სახარების ძველი ქართული

(მაგალითად, ლუკას სახარების მე-40 თავი სულ 2 მუხლია, იოანეს სახარების მე-12 თავი კი – ერთი მუხლი). „თავები“ ყოველთვის არ იწყება ერთსა და იმავე ადგილზე.
³ X - ხანმეტი ოთხთავი (A -89 /A -844, V-VII სს.); C - ადიშის ოთხთავი (სიემ მესტია 478(კ-82), 897 წ.); O - ოპიზის ოთხთავი (Ivir. georg. 83. 913 წ.); D - ჯრუჭის ოთხთავი (H-1660, 936 წ.); E - პარხლის ოთხთავი (A-1453, 973 წ.); A^d - ანბანდიდი (ს.ე.ა. N 107); T - წყაროსთავის ოთხთავი (A-98, X ს.); R - Sin. Geo. O. 15 (978 წ.); P - Sin. Geo. O. 30-38 (979 წ.); S - Sin. Geo. O. 16 (XI ს.); M - მესტიის ოთხთავი (სიემ მესტია 1 (კ-70), 1033 წ.); F - ურბნისის ოთხთავი (A-28, XI ს.); G - პალესტინური ოთხთავი (H-1741, 1048 წ.); w - ვენის ოთხთავი (Vienna Geo. 1, X-XI სს.); i - K-137 (X-XI სს.); v - K-363 (XI ს.); l - ლიხაურის ოთხთავი (Q-645, XI ს.); c - S-962/K-668, (1054 წ.); t - ტვიბერის ოთხთავი (ს.ი.ე.მ.მესტია, 548 (კ-73); a - ალავერდის ოთხთავი (A-484, 1054 წ.); d - ქურაშის მეორე ოთხთავი (სვანეთი, სოფ. ქურაში, XII ს.); f - იენაშის ოთხთავი (სიემ მესტია 483 (კ-72), XIII ს.); o - ოშკის/ათონის ოთხთავი (Ivir. georg. 62, XI

თარგმანის რედაქტირების სხვადასხვა ეტაპზე შექმნილ ტექსტებს შეიცავენ. როგორც მოსალოდნელი იყო, ხელნაწერები მათში წარმოდგენილი პარატექსტების მიხედვით განსხვავებულ სურათს გვიჩვენებენ; კერძოდ, ოთხთავის ხელნაწერები ამ მხრივ ორ ჯგუფად იყოფა: ა) კოდექსები, რომლებშიც „თავები“ წარმოდგენილი არ არის და ბ) კოდექსები, რომლებშიც „თავები“ დასტურდება. თუმცა, მეორე ჯგუფის ხელნაწერებში ყოველთვის ერთნაირი ვითარება არ გვაქვს: რედაქციულად განსხვავებული ტექსტის შემცველი ნუსხები ამ პარატექსტისთვისაც განსხვავებულ ვერსიებს წარმოგვიდგენენ.

სახარების უძველეს ხელნაწერებში, რომლებიც X საუკუნის ბოლომდე (წინათონურ პერიოდში) შეიქმნა და, ძირითადად, პროტოვულგატური (ოპიზური/ჯრუჭ-პარხლის) რედაქციის ტექსტს შეიცავენ, „თავები“ არ არის წარმოდგენილი. არ გვაქვს ის არც ადიშური რედაქციის კოდექსში - 897 წლის ადიშის ოთხთავში. „თავები“ არ დასტურდება სახარების ხანმეტ პალიმფესტურ ხელნაწერებში, ოპიზის (913 წ.), ჯრუჭის (936 წ.) და პარხლის (973 წ.) ოთხთავებში, აგრეთვე, ოპიზური რედაქციის ტექსტის შემცველ სხვა კოდექსებში (Sin. Geo. O.15; Sin. Geo. O.30-38; K-137; K-363...). თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ პროტოვულგატური რედაქციის ხელნაწერთა ერთ ნაწილში სხვადასხვა წესით მონიშნულია თავების დასაწყისები (რისთვისაც ძირითადად გამოყენებულია წითელი ფერის მელანი, ჯვარი, ასტერიქსი).

ხელნაწერი	თარიღი	პარატექსტი „თავები“	შენიშვნა
ხანმეტი ოთხთავი	V-VII	-	
ადიშის ოთხთავი	897	-	
ოპიზის ოთხთავი	913	-	
ჯრუჭის ოთხთავი	936	-	
პარხლის ოთხთავი	973	-	დართულია გვიან
Sin. Geo. O.15	978	-	
ანბანდიდი	IX-X	-	
Sin. Geo. O.30-38	979	-	
K-137	X-XI	-	
K-363	XI	-	
ტვიბერის ოთხთავი	X-XI	-	

ს.); α - კალიპოსის ოთხთავი (K-76, 1060 წ.); n - შავი მთის/რუისის ოთხთავი (A-845, XI ს.); N - Sin. Geo. N. 19 (1074 წ.); ვატიკანის ოთხთავი (Vatican iber. 1, XI ს.); Q - Jer. Geo. 49, (XI ს.); β - Jer. Geo. 153 (XII ს.); J - იერუსალიმის მეორე ოთხთავი (H-1667, XII ს.); H - ვანის ოთხთავი (A-1335, XII-XIII სს.); I - ეჟმიაძინის ოთხთავი (Q-908, XII-XIII სს.); K - გელათის ოთხთავი (Q-908, XII-XIII სს.); γ - Sin. Geo. O. 81 (XII-XIII სს.); p - პარიზის/იერუსალიმური ოთხთავი (XIII ს.); Z - Sin. Geo. O. 103 (XIII ს.); q - Sin. Geo. O. 93 (XIII-XIV სს.); Ivir. georg. 15 (XII-XIII სს.); Ivir. georg. 53 (XIII ს.); Ivir. georg. 67 (XIII ს.); Ivir. georg. 75 (XV ს.); Ivir. georg. 91 (XVII-XVIII სს.). ხელნაწერთა ლიტერები მითითებულია ოთხთავის ძველი ქართული თარგმანის შემსწავლელი ჯგუფის გამოცემების მიხედვით (ლუკას სახარება (2016); იოანეს სახარება (2020): <https://ogg.tsu.ge/>).

სახარების თემატური ეპიზოდების სათაურების სია პირველად ჩნდება X-XI საუკუნეების ხელნაწერებში (უტიე, 1992, გვ.117-124), კერძოდ, ხელნაწერთა იმ ჯგუფში, რომლებიც ე.წ. „გადამუშავებული პროტოვულგატის“ ტექსტს შეიცავენ (მაგ., Sin.Geo.O.16; S-962; წყაროსთავის, ურბნისის, ვენის, ტბეთის და მესტიის ოთხთავები), ოღონდ მათ ერთ ნაწილში ეს არის არა „თავები“, არამედ „სასწაულნი“ (სახარების ტექსტიდან გამოკრებილი და თანმიმდევრულად დალაგებული იესოს მიერ ჩადენილი სასწაულების სია), რომელთა რაოდენობა, თავებთან შედარებით, ბევრად ნაკლებია⁴. მკაცრად არ არის განსაზღვრული კოდექსში მათი მდებარეობაც. ისინი უპირატესად განთავსებულია თითოეული სახარების წინ, თუმცა ზოგ ხელნაწერში შეიძლება მოსდევდეს მას, ზოგ შემთხვევაში ოთხივე სახარების „სასწაულნი“ ერთადაა წარმოდგენილი (მაგ., წყაროსთავის, ტბეთის და მესტიის ოთხთავებში).

წინათონური პერიოდის ხელნაწერთა ერთ ნაწილში (მაგ., Sin.Geo.O.16; S-962) პარატექსტის სათაურია „სასწაულნი“, თუმცა, სინამდვილეში გვაქვს „თავების“ ჩამონათვალი,⁵ ნაწილში ორივე პარატექსტია („თავებიც“ და „სასწაულნიც“) წარმოდგენილი (მაგ., ურბნისის ოთხთავში⁶, ვენის ოთხთავში⁷).

⁴ სასწაულნი მათეს სახარებისანი (25 სასწაული); სასწაულნი მარკოზის სახარებისანი (22 სასწაული); სასწაულნი ლუკას სახარებისანი (20 სასწაული); სასწაულნი მარკოზის სახარებისანი (6 სასწაული). „სასწაულთა“ ტექსტი წყაროსთავის, ტბეთის, მესტიისა და ურბნისის ოთხთავების მიხედვით გამოსცა ბერნარ უტიემ (უტიე, 1992, გვ.117-124).

⁵ Sin.Geo.O.16; S-962: „სასწაულები მათეს თავისანი“ (76 თავი); „სასწაულები მარკოზის თავისანი“ (57 თავი); „სასწაულები ლუკას თავისანი“ (96 თავი); „სასწაულები იოანეს თავისანი“ (36 თავი); შდრ.: პარატექსტის დასახელება და თავების რაოდენობა გიორგისეული რედაქციის ხელნაწერებში: „ესე თავები არს მათეს სახარებისაჲ“ (76 თავი); „ესე თავები არს მარკოზის სახარებისანი“ (57 თავი); „ესე თავები არს ლუკას სახარებისანი“ (96 თავი); „ესე თავები არს იოანეს სახარებისანი“ (36 თავი).

⁶ ურბნისის ოთხთავში (A-28) წარმოდგენილია მათეს და იოანეს სახარების „სასწაულები“ („სასწაულნი მათეს სახარებისანი“ (4r-v; 25 სასწაული); „სასწაულნი იოანეს თავისანი“ (173v; 6 სასწაული) და მარკოზის (65v-67v) და ლუკას სახარების „თავები“ (106r-108v); მათგან მარკოზის სახარების თავების სია წარმოდგენილია სათაურის გარეშე (56 თავი), ხოლო ლუკას სახარებისას სათაურად აწერია „სასწაულნი“ („სასწაულნი ლუკას სახარებისანი“) და სინამდვილეში წარმოადგენს თავების სიას (96 თავი). ურბნისის ოთხთავის ეს პარატექსტები, ასომთავრულით დაწერილი ძირითადი ტექსტისაგან განსხვავებით, ნაწერია ნუსხური ანბანით, რის გამოც ივ. იმნაიშვილს ისინი გვიანდელ ჩანართად მიაჩნდა (1979, გვ. 15-16), რაც ხელნაწერის პალეოგრაფიულ-კოდიკოლოგიური შესწავლის შედეგად არ დადასტურდა. პარატექსტები ნაწერია იმავე ფერის მელნით და იმავე გადამწერის (იოანე ტატანელის) მიერ და ისინი ნამდვილად ხელნაწერის შექმნის დროინდელია. მათი ამ სახით არსებობა ხელნაწერში კი მიგვანიშნებს, რომ ურბნისის ოთხთავისა და ამ ჯგუფის სხვა ხელნაწერების (ე.წ. „გადამუშავებული პროტოვულგატა“) შექმნის დროს, რომელიც X საუკუნის ბოლოდან XI საუკუნის შუა წლებამდე პერიოდს მოიცავს, აღნიშნული პარატექსტის არც სათაურისა და არც ადგილის საკითხი ოთხთავის ქართულ კოდექსში მკაცრად განსაზღვრული არ არის, ის ჩამოყალიბების პროცესშია.

⁷ ეს ხელნაწერი ამ მხრივ ყველაზე მეტ სიჭრელეს გვიჩვენებს: მასში არის „თავები“, თუმცა მარკოზისას (50r-52v) და ლუკასას ჰქვია „სასწაულები“ (94r-96r), იოანესას - „თავნი“ (231v), მათესი კი ხელნაწერის თავნაკლულობის გამო - არ გვაქვს. ამავე დროს, ლუკას და იოანეს სახარებებს შორის (168v-169v), ჩართულია „სასწაულნი წმიდისა

ხელნაწერი	თარიღი	პარატექსტი (თავები/სასწაულნი	ადგილი კოდექსში
წყაროსთავის ოთხთავი	X	სასწაულნი	ხელნაწერის დასაწყისში, ოთხივე სახარებისა ერთად
ტბეთის ოთხთავი	995	სასწაულნი	ხელნაწერის დასაწყისში. ოთხივე სახარებისა ერთად
ვენის ოთხთავი	X-XI	სასწაულნი და თავები	„თავები“ სახარებათა წინ; სასწაულნი ერთად (ლუკას და იოანეს სახარებებს შორის)
Sin. Geo.O.16	X-XI	სასწაულნი=თავები	თითოეული სახარების წინ
მესტიის ოთხთავი	1033	სასწაულნი	ხელნაწერის დასაწყისში, ოთხივე სახარებისა ერთად
ურბნისის ოთხთავი	XI	სასწაულნი და თავები სასწაულნი=თავებს	თითოეული სახარების წინ
პალესტინური	1048	—	
S-962	1054	სასწაულნი=თავები	თითოეული სახარების წინ

აღსანიშნავია, რომ ამ ჯგუფის ხელნაწერებში თავთა დასახელება ხშირად საკმაოდ ვრცელია და, ფაქტობრივად, ეპიზოდის მოკლე შინაარსს გადმოგვცემს. მაგალითად: „ეშმაკეულისათჳს ბრმისა და ყრუესა და ვითარ-იგი ჰგმობდეს უფალსა ფარისეველნი და ვითარ იგი უკდებოდეს მჯულისათვის ცილობით და ჰრქუა ვითარმედ: არა არს შენდობაჲ, რომელმან გმოს სული წმიდაჲ“ (მათეს სახარება, თავი კე)⁸; „ოდეს იგი ჰკითხეს უფალსა კინსონისათჳს, რომელ არს ხარკი, რაჲთა გამოცადონ და ჰრქუა: მომართვით დრაჰკანი; და ჰრქუა: ვისი არს წერილი იგი? და ჰრქუა: ღმრთისა ღმერთსა და კეისრისაჲ კეისარსა“ (მათეს სახარება, თავი წე)⁹; „მისთჳს ოდეს იგი გულისა ზრახვიდეს მონაფენი ვინმე უფროჲს იყოს სასუფეველსა და ასწავა მათ უფალმან სიმდაბლე და გამოუსახა ყრმისაგან და თქუა იოანესთჳს და განუკუთნა ყოველთა ვითარმედ მგმობარნი ცუდად შურებიან“ (მარკოზის სახარებამ თავი ლბ)¹⁰.

ჩვეულებრივ, თავების რიგითი ნომერი მითითებულია ტექსტშიც, რომელიც აშიაზე მიწერილი სხვა მარგინალური აღნიშვნებისაგან (მუხლის/ამონიო-

სახარებისანი გამოკრებულნი სამკურნალოდ“ (მათეს 27; მარკოზის 22; ლუკასი ნაკლულია...). გასათვალისწინებელია ის ფაქტიც, რომ ხელნაწერი ძველადვე განახლებულ-შევსებულია.

⁸ შდრ. იმავე თავის სათაური გიორგისეული რედაქციის ხელნაწერებში: „ეშმაკეული-სათჳს ბრმისა და ყრუესა“

⁹ შდრ. გიორგისეული რედაქცია: „ოდეს იგი ჰკითხეს უფალსა ხარკისათჳს“

¹⁰ შდრ. გიორგისეული რედაქცია: „ოდეს იგი იტყოდეს მონაფენი ვინძი უდიდეს იყოს“

სის სექციისა და ევსების კანონის ნომერი) გასარჩევად ან ჩარჩოშია ჩასმული, ან შემოსაზღვრულია წერტილებით. საინტერესოა, რომ თავის ნომრის მითითება ზოგჯერ იმ შემთხვევაშიც გვაქვს, როცა ხელნაწერში თავების სია არ არის წარმოდგენილი (მაგ., პალესტინურ ოთხთავში (H-1741)¹¹.

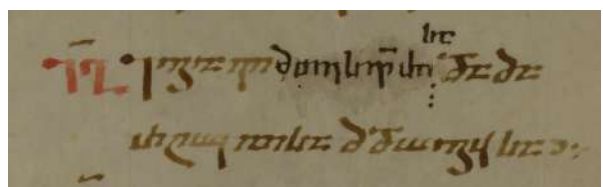
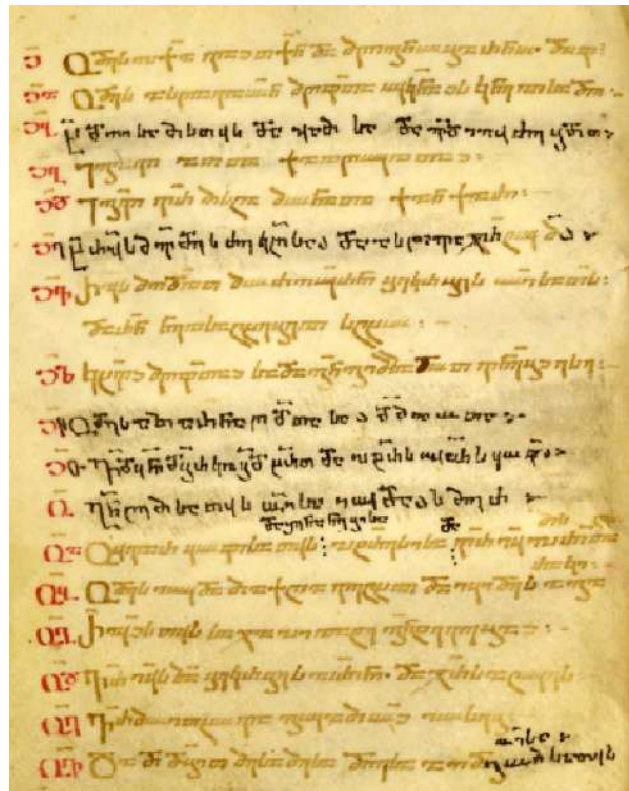
ხელნაწერი	თარიღი	პარატექსტი („თავები“)	ადგილი კოდექსში
ალავერდის ოთხთავი	1054	+	თითოეული სახარების წინ
იენაშის ოთხთავი	XI	+	თითოეული სახარების წინ
ქურაშის ოთხთავი	XI	+	თითოეული სახარების წინ
ოშკის ოთხთავი	XI	+	თითოეული სახარების წინ
კალიპოსის ოთხთავი	1060	+	თითოეული სახარების წინ
შავი მთის ოთხთავი	XI	+	თითოეული სახარების წინ
Sin. Geo. O.19	1074.	-	
Sin. Geo. O. 81	XII-XIII	-	
Sin. Geo. N. 12 ¹²	1075	-	
ვატიკანის ოთხთავი	XI	+	თითოეული სახარების წინ
ჯრუჭის II ოთხთავი	XII-XIII	+	თითოეული სახარების წინ
ვანის ოთხთავი	XII- XIII	+	თითოეული სახარების წინ
ეჩმიაძინის ოთხთავი	XII- XIII	+	თითოეული სახარების წინ
გელათის ოთხთავი	XII- XIII	+	თითოეული სახარების წინ
პარიზის ოთხთავი	XIII	+	თითოეული სახარების წინ
იერუსალიმური კოლექციის ხელნაწერები: Jer.Geo 49, 93, 103, 122, 160	XI-XV	+	თითოეული სახარების წინ
ათონური კოლექციის ხელნაწერები: Ivir.Georg. 15, 53, 62, 67, 75, 91	XI- XVII	+	თითოეული სახარების წინ

¹¹ 1048 წლის პალესტინური ოთხთავი ივ. იმნაიშვილს ურბნისის ნუსხიდან გადაწერილად მიაჩნია (1979, გვ.47) ეს ხელნაწერი, მართლაც, ბევრი რამით ჰგავს ურბნისის ხელნაწერს, მაგრამ მისგან განსხვავებით მასში არ გვაქვს არც „თავები“ და არც „სასწაულები“. თუმცა, ისევე, როგორც ურბნისის ოთხთავს, პალესტინურსაც აშეიბზე სისტემურად აქვს მითითებული ამ თავების რიგითი ნომერი, რომელიც სხვა მარგინალური აღნიშვნებისაგან გასარჩევად, წითელი წერტილებისგან შექმნილ ჩარჩოშია ჩასმული. იმავე მიზნით სხვა ხელნაწერებში სხვა გრაფიკული საშუალებებია გამოყენებული, მაგრამ ყველა შემთხვევაში, თავების რიგითი ნომერი განირჩევა ასევე კიდევ მინერული ამონიოსის სექციის ან ევსების კანონის რიგითი ნომრისაგან.

¹² სამი სინური ხელნაწერი (Sin.Geo.O.19; Sin. Geo.O.81; Sin. Geo.N.12), რომლებიც გიორგი ათონელის რედაქციის ტექსტს შეიცავენ და თავების სია არ გვაქვს წარმოდგენილი, საერთო წარმომავლობისაა; სამივე გადაწერილია სინის მთაზე, (სავარაუდოდ, N 81 გადაწერილია N 19-დან, ამ უკანასკნელს კი, თავის მხრივ, უკავშირდება ახალი კოლექციის N 12 (Sin.Geo.N.12) ხელნაწერი, რომლის გადაწერის თარიღიც (1075 წ.) განმეორებულია N 81-ის ანდერძში. სამივე ხელნაწერში, მიუხედავად იმისა, რომ თავების სია არ გვაქვს, აშიაზე მითითებულია თავთა რიგითი ნომერი, რაც გვაფიქრებინებს, რომ სინის მთაზე XI საუკუნის 70-იან წლებში მოღვაწე მწიგნობართათვის ეს პარატექსტი ცნობილი იყო. დღეს წმ. ეკატერინეს მონასტრის ბიბლიოთეკაში დაცული ოთხთავის 7 მანუსკრიპტიდან 6 სინანმიდამია შექმნილი, ხოლო ერთი (Sin.Geo.O.16), რომელშიც თავების ზანდუკი გვაქვს (სასწაულები=თავები), გადაწერილია იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში.

წინათონური პერიოდის ხელნაწერებისაგან განსხვავებით, XI საუკუნის II ნახევრიდან (ე.წ. ათონური პერიოდი) შექმნილი კოდექსების აბსოლუტურ უმრავლესობას ახლავს მხოლოდ „თავების“ ჩამონათვალი (არ გვაქვს „სასწაულნი“), მათ ეწოდება „თავები სახარებისა“ ან „ზანდუკი სახარებისა“; მკაცრად არის განსაზღვრული პარატექსტის მდებარეობა (უძღვის ყველა სახარებას) და სათაურები ბევრად უფრო მოკლეა, ვიდრე წინა პერიოდის ხელნაწერებში. ასევე მკაცრად არის დაცული სახარების ტექსტში მათ დასაწყისებთან აშიაზე თავის ნომრის მითითების წესი, იშვიათ შემთხვევაში, ზედა ან ქვედა აშიაზე წარმოდგენილია სათაურები (τίτλοι) სრული სახითაც (მაგ., ვანის ოთხთავში, A-1335).

ამ პერიოდის კოდექსებში გამოიკვეთა რამდენიმე ხელნაწერი, რომლებიც ზოგადად პარატექსტების სისტემის ჩამოყალიბების პროცესში და, მათ შორის, „თავების“ თვალსაზრისით, ერთგვარ გარდამავალ საფეხურს ქმნიან. ეს ხელნაწერები (ალავერდის, ქურაშის, იენაშის ოთხთავები და ოშკის სახარების პირველადი ტექსტი) გიორგი ათონელის რედაქციის შუალედურ რეცენზიას შეიცავენ (გიორგისეული I)¹³. ირკვევა, რომ რედაქტირების პროცესში სახარების ტექსტთან ერთად მისი თანმხლები ტექსტებიც განიცდიან ცვლილებას. ამის კარგი მაგალითია ოშკის სახარება (lvir.georg.62),¹⁴ ორშრიანი ხელნაწერი, რომლის ქვედა შრე ნასწორებია ქართული ეკლესიის მიერ ვულგატად აღიარებული გიორგი ათონელისეული რედაქციის მიხედვით - (კვირკველია, 2019). სახარებათა ტექსტის ვულგატასთან „მიმყვანებელ“ რედაქ-

¹³ გიორგი ათონელის რედაქციის შუალედურ რეცენზიას აღვნიშნავთ ლიტერით G.1, ხოლო საბოლოო რედაქციას (ვულგატას) - G.2-ით.

¹⁴ ხელნაწერის დიგიტალიზირება მოხდა საერთაშორისო სამეცნიერო პროექტის Geo Pal ფარგლებში. ფოტოები მოგვანოდა პროექტის ხელმძღვანელმა პროფ. იოსტ გიპერტმა, კვლევებში მათი გამოყენების ნებართვისთვის მადლობას ვუხდით „ივირონის“ ბიბლიოთეკარს, მამა თეოლოგოსს.

ტორს საგანგებოდ უმუშავია ზანდუკში წარმოდგენილი სათაურების ტექსტის კორექტირებაზეც, გადაუფხევია ძველი ტექსტი და გადაუწერია ახალი, ე. წ. „ვულგატური სათაურები“, რომლებიც გიორგი ათონელის მიერ სახარების საბოლოო რედაქტირების შემდეგ ჩამოყალიბებულ ტექსტს (ათონურ ვულგატას) ახლავს. მაგალითად: მარკოზის სახარების იგ თავის სათაურში, რომელიც თავდაპირველად (o°) ასე იკითხებოდა, „იგავი ყანისა და მარცვლისა მდოგჳსაჲ“, რედაქტორს ამოუფხევია სიტყვა ყანისა, და მის ნაცვლად ჩაუწერია მთესვარისა, რის შედეგადაც ხელნაწერის ზედა, კორექტირებულ შრეში (o°) დღეს გვაქვს: „იგავი მთესვარისა და მარცვლისა მდოგჳსაჲ“, რაც გიორგისეული ვულგატის ნაკითხვის იდენტურია („იგავი მთესვარისა და მარცვლისა მდოგჳსაჲ“ (G.2).

თავის მხრივ, თავთა ის დასახელება, რომელიც ამ ათონური ხელნაწერის (Ivir.georg.62) თავების სარჩევში იყო თავდაპირველად წარმოდგენილი (o°), განსხვავდება ე.წ. „გადამუშავებული პროტოვულგატის“ (Pr.*) ნუსხებში არსებული სათაურებისაგან და ხშირ შემთხვევაში იდენტურია ალავერდის (a), იენაშის (f) და ქურაშის (d) ოთხთავებში მოცემული თავების დასახელებისა (G.1), თუმცა ზოგჯერ განსხვავებულია ალავერდისა და ქურაშის ოთხთავებისაგან და მხოლოდ იენაშის ოთხთავის ნაკითხვას ემთხვევა. ქვემოთ წარმოვადგენთ რამდენიმე მაგალითს:

მარკოზის სახარების ით თავი:

o° [იოანეს სიკუდილისათჳს]

o° თავისკუთისათჳს იოვანესისა

Pr.* ვითარ შეძრწუნდა ჰეროდე და იოანეს თავი მოჰკუეთა

G.1 (ad). პატიოსნისა თავის მოკუთისათჳს იოვანესისისა

G.1 (f) იოანეს სიკუდილისათჳს

G.2 თავისკუთისათჳს იოვანესისისა

მარკოზის სახარების ჳა თავი:

o° [უფლისთჳს ოდეს ზღუად მივიდა]

o° უფლისთჳს ოდეს ზღუასა ზედა ვიდოდა

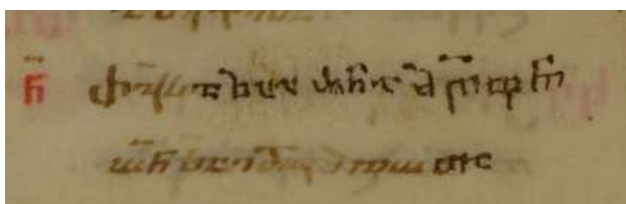
Pr* უფლისთჳს ოდეს ზღუას მივიდა და რომელნი იყუნეს, განიკურნეს

G.1(ad) განკურნებისათჳს ზღჳსკიდესა

G.1(f) უფლისთჳს ოდეს ზღუად მივიდა

G.2. უფლისთჳს ოდეს ზღუასა ზედა ვიდოდა

ტექსტის რედაქტორი იმდენად გულმოდგინედ მუშაობს, რომ გადაფხეკილი ადგილების ნაკითხვა უმრავლეს შემთხვევაში მაღალი გარჩევადობის

ციფრულ ფოტოებზეც კი შეუძლებელია, თუმცა ალაგ-ალაგ მაინც შეიძლება პირველადი ტექსტის რეკონსტრუირება. მაგალითად, მარკოზის

სახარების თავების სიაში 50-ე საკითხავის (6) სათაური *lvir.georg.62*-ში ახლა ასე იკითხება: „რაჟამს აზიარნა მონაფენი უფალმან საიდუმლოთა“, რომელიც ათონური ვულგატის წაკითხვის იდენტურია. თუმცა აშკარაა, რომ ეს ამ ხელნაწერის პირველადი წაკითხვა არ არის. სიტყვები *აზიარნა მონაფენი* გადაწერილია სხვა სიტყვაზე, რომელიც რედაქტორს ამოუშლია, ბოლო სიტყვაში კი სიტყვის ფორმა ისე შეუცვლია, რომ მიეღო წაკითხვა „საიდუმლოთა“. აშკარაა, რომ, ამ ადგილას ადრე ეწერა „საუდუმლო“, რაც გვაფიქრებინებს, რომ აქ უნდა გვექონოდა ისეთივე კონსტრუქცია, როგორიც დასტურდება გადამუშავებული პროტოვულგატის ჯგუფის ხელნაწერებში: „...რაჟამს გამოუცხადა უფალმან საიდუმლო...“, ოღონდ იქ აზიარა ზმნის ნაცვლად გვაქვს *გამოუცხადა* და, გარდა ამისა, პირდაპირი დამატება (საიდუმლო) გავრცობილია ფრაზით „თენიერ სისხლისა მსხუერპლი“, რაც ჩვენს ხელნაწერში არ არის წარმოდგენილი. თუ ამ კუთხით შევისწავლით *G.1*-ის ჯგუფის ხელნაწერებს, აღმოვაჩენთ მარკოზის 50-ე თავის სათაურის ასეთ ვარიანტს იენაშის ოთხთავში (f): „რაჟამს გამოუცხადა უფალმან საიდუმლო“ (83v), რაც *lvir.georg.62*-ის პირველადი წაკითხვის ამგვარი რეკონსტრუქციის საშუალება გვაძლევს: „რაჟამს გამოუცხადა უფალმან საიდუმლო“ (0°). უნდა აღინიშნოს, რომ ალავერდის და იენაშის ოთხთავები (af) ამ თავის დასახელებისთვის სრულიად განსხვავებულ ვარიანტს გვთავაზობენ: „გამოცხადებისათჳს საიდუმლოჲსა ახლისა აღთქუმისა“ (a,99v; f,55r), რაც საყურადღებო მასალას იძლევა ამ ნუსხებში წარმოდგენილი აღნიშნული პარატექსტის ურთიერთმიმართების კუთხით შემდგომი კვლევისათვის.

0° [რაჟამს გამოუცხადა უფალმან საიდუმლო]

0° რაჟამს აზიარნა მონაფენი უფალმან საიდუმლოთა

Pr*. მისთვის, რაჟამს გამოუცხადა უფალმან საიდუმლო თენიერ სისხლისა მსხუერპლი

G.1 (f) რაჟამს გამოუცხადა უფალმან საიდუმლო

G.1 (ad) გამოცხადებისათჳს საიდუმლოჲსა ახლისა აღთქუმისა

G.2 რაჟამს აზიარნა მონაფენი უფალმან საიდუმლოთა

თუ გადამუშავებულ პროტოვულგატის ხელნაწერებში წარმოდგენილ თავების სიას A ვარიანტად ჩავთვლით, B ვარიანტად უნდა გამოიყოს გიორგისეული I-ის ორ ნუსხაში (fo°) – იენაშის და ოშკის სახარების ქვედა შრეში დაცული „თავები“, C ვარიანტად გამოიყოფა ალავერდის ოთხთავის და ქურაშის ოთხთავის „თავები“ (ad), ხოლო D ვერსიად კი „თავნი საკითხავთანი“, რომლებიც ათონური ვულგატის შემცველ ხელნაწერებშია (*G.2*) წარმოდგენილი და ყველა დანარჩენისაგან სიმოკლით და ლაკონიურობით გამოირჩევა.

ვულგატის ხელნაწერებში მკაცრადაა განსაზღვრული კოდექსის სტრუქტურაში „თავების“ ადგილიც, ის აუცილებლად უძღვის სახარებას, რომლის ტექსტშიც შესაბამის ადგილზე ასევე ყოველთვის არის მითითებული შესაბამისი თავის რიგითი ნომერი. ამ მხრივ გიორგისეული რედაქციის ნუსხები

(Sin.Geo.O.19, Sin.Geo.O.81, კალიპოსის, ვანის, ერმიადინის, გელათის, შავი მთის, ჯრუჭის II, ვატიკანის, პარიზის ოთხთავები, ასევე, ქართულ ხელნაწერთა იერუსალიმურ და ათონურ კოლექციებში დაცული ოთხთავის ხელნაწერთა აბსოლუტური უმრავლესობა (Jer. Geo.49, 93, 103, 122, 160; Ivir.Georg.15, 53, 62, 67, 75, 91), სტრუქტურულად და ვიზუალურადაც ემსგავსება ერთმანეთს და იმ პერიოდის ბერძნულ კოდექსებს.

მიუხედავად იმისა, რომ ქართულ ხელნაწერებში წარმოდგენილი „თავების“ ტექსტის დეტალური ტექსტოლოგიური კვლევა ჯერ კიდევ ჩასატარებელია, ისევე როგორც დასადგენია ბერძნულთან მათი მიმართება, ვფიქრობთ, მაინც შეიძლება პასუხი გავცეთ დასაწყისში დასმულ კითხვებს და დავასკვნათ, რომ წინათონური და ათონური პერიოდის რედაქციის ოთხთავის ხელნაწერები „თავების“ მიხედვით ერთგვაროვანი არ არის; სახარების რედაქციულად განსხვავებული ტექსტის შემცველი კოდექსები განსხვავდებიან ამ პარატექსტის მიხედვითაც; გამოიკვეთა, რომ ოთხთავის ქართული თარგმანის ტექსტის რედაქტირების ხანგრძლივ პროცესს, რომელიც რამდენიმე ეტაპად განხორციელდა და, ძირითადად, მისი ტექსტის „ბერძულისადა მიყვანებას“ გულისხმობდა, უშუალოდ უკავშირდება, პარატექსტების სხვა ელემენტებთან ერთად, „თავების“ ცვლილებაც, რაც საბოლოო ჯამში ოთხთავის კოდექსების სტრუქტურის სრულყოფას და მათს „ბერძულსა წესსა ზედა“ გამართვას ემსახურებოდა.

ლიტერატურა:

- თვალთვაძე დ. (2021). პარატექსტები ოთხთავის ძველ ქართულ ხელნაწერებში, პროფესორ ოთარ ბაქანიძისადმი მიძღვნილი საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის „ლიტერატურათმცოდნეობა: ისტორია, პერსპექტივები და გამოწვევები“ მასალები. თბილისი: „თსუ გამომცემლობა“, 41-45.
- იმნაიშვილი, ი. (1979). ქართული ოთხთავის ორი ბოლო რედაქცია: ტექსტი გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო ივანე იმნაიშვილმა, თბილისი: „თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა“.
- იოანეს სახარება (2020). იოანეს სახარების ძველი ქართული თარგმანი, კრიტიკული ტექსტის ელექტრონული გამოცემა უძველესი ხელნაწერების მიხედვით გამოსაცემად მოამზადეს ელგუჯა გიუნაშვილმა, დარეჟან თვალთვაძემ, სოფიო სარჯველაძემ და თინათინ ჯიქურაშვილმა. <http://ogg.tsu.ge/>
- კვირკველია, ე. (2019). სახარების XI საუკუნის ქართული ხელნაწერების კოდიკოლოგიურ-ტექსტოლოგიური ანალიზი და ოთხთავის გიორგი მთაწმიდლისეული რედაქციის ჩამოყალიბების ისტორია, სადისერტაციო ნაშრომი ფილოლოგიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად, თბილისი.
- ლუკას სახარება (2016). ლუკას სახარების ძველი ქართული თარგმანი, კრიტიკული ტექსტის ელექტრონული გამოცემა უძველესი ხელნაწერების მიხედვით გამოსაცემად მოამზადეს ელგუჯა გიუნაშვილმა, დარეჟან თვალთვაძემ, სოფიო სარჯველაძემ და ეკა კვირკველიამ. <http://ogg.tsu.ge/>

- უტიე, ბ.(1992). ევსების ეპისტოლისა და სახარების „სასწაულების“ უძველესი ქართული ვერსიები, მრავალთავი: ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი, XVII, თბილისი: გამომცემლობა „მეცნიერება“, 117-124.
- Genette, G. (1997). *Paratexts: Thresholds of Interpretation* (Translation of *Seuils* by Jane E. Lewin), Cambridge: Cambridge University Press.
- Goswell G. (2009). Early A readers of the Gospels: The KEPHALAIA and TITLOI of Codex Alexandrinus. *Journal of Greco-Roman Judaism and Christianity* 6. Edited by Stanley E. Porter, Matthew Brook O'Donnell, Wendy J. Porter, Lois K. Fuller Dow. Sheffield: Sheffield Phoenix Press.134-174. ISSN: 1467-1093
- Edwards, J. (2010). The Hermeneutical Significance of Chapter Divisions in Ancient Gospel Manuscripts. *New Testament Studies*, 56(3), 413-426. Published online by Cambridge University Press: <https://doi.org/10.1017/S0028688510000032>
- Hong, J. (1997). Chapter and Verse Divisions in the Bible: Their Origins, and Their Use in Today's Common Language Translations. *The Bible Translator*, 48 (4), 401-410. <https://doi.org/10.1177/026009439704800401>.
- Metzger, M. Bruce (1981). *Manuscripts of the Greek Bible: An Introduction to Greek Palaeography*, New York/Oxford: Oxford University Press.
- Metzger, M.Bruce (1977). *The Early Versions of the New Testament: Their Origin, Transmission and Limitations*, New York/Oxford: Oxford University Press.
- Metzger M. Bruce, Ehrman D. Bart (2005). *The Text of the New Testament, Its Transmission, Corruption and Restoration*, Fourth Edition, New York/Oxford: Oxford University Press.
- Parker, D. (2008). Contents. In *An Introduction to the New Testament Manuscripts and their Texts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sarjveladze S. (2021). Some Issues on Old Georgian Versions and Manuscripts of the Gospel of John, *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, 15(2). 169-174. Tbilisi: „Georgian National Academy of Sciences“.
- Smith, W. A. (18 Sep. 2014). *A Study of the Gospels in Codex Alexandrinus*. Leiden. The Netherlands: Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004274853>